

А. Русяєва, Н. Сон

ДВА ТИПИ МОНЕТ ТІРИ ПІЗНЬОЕЛЛІНІСТИЧНОГО ЧАСУ (релігійний аспект)

У статті стисло подано історію вивчення монет Тіри доримської доби, з'ясовано значні розбіжності в їх датуванні дослідниками та відзначено відсутність їхньої інтерпретації в релігійному аспекті. Серед численних монет привертають до себе увагу два типи пізньоелліністичного часу. Вперше охарактеризовано образ Деметри і проаналізовано зображення неоднозначно ідентифікованих її атрибутів. На підставі нового підходу до розгляду зображень кисти (цисти) — унікального для античних міст Північного Причорномор'я атрибуту богині — з'ясовується зв'язок з елевсінськими містеріями і вірогідний вплив монет-кистофор Пергамського царства та малоазійських міст на карбування вказаних монет Тіри.

Ключові слова: Тіра, два типи монет, образ Деметри, киста, елевсінські тайнства, Діоніс, пергамські монети-кистофори.

Вступ. Перша публікація монет давньогрецького поліса Тіри почалась понад 170 років тому і продовжується в наш час. У численних працях провідних дослідників основну увагу приділено організації і періодизації монетної справи, систематизації, типології, датуванню, визначенню металу та ваги монет, а також їх знахідкам в іноземних полісах (з літ. Зограф 1951; 1957; Карышковский, Клейман 1985; Анохин 1989; 2011; Фролова 2006; Булатович 2013; Туровский, Колесниченко 2014). Так, наприклад, відомий дослідник античних монет, зокрема міста Тіри, А. Зограф вважав, що одним з найсуттєвіших елементів для достовірного її розуміння є зображення, яке називається типом. Монетний тип часто ускладнювався за рахунок додаткових елементів — символів, ат-

рибутів божества і героїв, емблем, назви міста тощо. На тірських монетах упродовж періоду її незалежності на лицьовому боці (аверсі) періодично карбували голови різних божеств у характерних іпостасях, на зворотному (реверсі) — найчастіше атрибут того ж божества (Зограф 1951, с. 56, 61, 63; 1957, с. 44).

Через значний проміжок часу переважно на підґрунті хронологічної систематизації тірських монет А. Зографа і П. Каришковського Н. Фроловою опубліковано каталог, в якому представлено докладнішу типологічну систематизацію з початку карбування в середині IV ст. до н. е. до 235 р. н. е., у тому числі 51 тип монет доримської доби за двома періодами. У першому з них (середина IV—III ст. до н. е.), розділеному на коротші хронологічні відтинки (друга половина IV ст. до н. е., кінець IV ст. до н. е., кінець IV — початок III ст. до н. е., друга половина III ст. до н. е.) випускали срібні і мідні монети. У другому періоді (кінець III—I ст. до н. е.), також з більш вузьким датуванням (II — середина I ст. до н. е., 250—20 рр. до н. е., кінець II ст. до н. е., 109—63 рр. до н. е.), карбували тільки мідні дрібні монети. Періодично упродовж цього часу на більшості монет зображали голову Деметри, а також річкового бога Тіраса і значно менше Афіну, Аполлона, Діоніса, божество Понта, Кору, Гермеса, Асклепія, Геракла (Фролова 2006, с. 11—42).

Натомість, в останньому з каталогів монет Тіри В. Анохіним виділено вже 59 типів монет доримської доби (Анохин 2011, с. 10—16; 1—59) — тобто трохи більше ніж у його першому каталозі з 55-ти типів (Анохин 1989, с. 116—117). Однак, хронологія вченого має суттєві відмінності у порівнянні з іншими дослідниками монет не тільки Тіри, а й античних міст

Північного Причорномор'я. При встановленні абсолютних датуваль особливу увагу приділено визначенню моменту початку карбування. Згідно «з дискретним характером випусків усіх міст, кожному з них відведено умовний 10-літній відтинок часу — тільки як найвірогідніший хронологічний діапазон, в межах якого було здійснено випуск» (Анохин 1989, с. 3—4). Лише окремі випуски монет датовано в межах 20 років. Варто відзначити, що перший випуск мідних монет Тіри автором датовано близько 370—360 рр. до н. е., а останній доримської доби менше десятиліття — близько 70—63 рр. до н. е. (Анохин 2011, с. 10, 16).

У світлі розглянутих матеріалів періодизації грошового обігу Тіри С. Булатович визначила наступні хронологічні етапи. У V — середині IV ст. до н. е. за відсутності власного монетного виготовлення на тірському міському ринку мали обіг монети Істрії та електрові статери Кизіка. Починаючи з середини IV — початку чи середини III ст. до н. е. Тіра стала карбувати власні срібні і мідні монети. Грошовий ринок цього міста значно підупадає в середині — наприкінці III ст. На останньому етапі (кінець III — початок I ст. до н. е.) тірське карбування ще більше скорочується, на внутрішньому ринку одночасно з тірськими емісіями використовували мідні понтіські монети. У підсумку С. Булатович вказала, що саме археологічні дослідження Тіри внесли суттєві доповнення в її уявлення про характер і зміст грошового обігу поліса, насамперед щодо наявності істрійських і південнопонтіських монет (Булатович 2013, с. 735—737).

Однак, в останній публікації Є. Туровського і Є. Колесниченка всіх типів монет у Тірському полісі доримської доби передусім досить детально розглянуто історіографію від першої статті А. Грімма (1871—1873) до каталога Н. Фролової (2006). Щодо досліджень С. Булатович стисло сказано, що знахідки монет в археологічних комплексах не дають змогу внести певні корективи в класифікацію монет Тіри. Вони використані Н. Фроловою, яка представила найповніший на тепер звід тірських монет. У фокусі уваги авторів — датування Н. Фролової, яке, на їх думку, не відповідає сучасному етапу вивчення цих монет. Не визнана ними і абсолютна хронологія В. Анохіна стосовно того, що кожен новий тип монети в античних державах Північного Причорномор'я виникав приблизно раз у десять років (Туровський, Колесниченко 2014, с. 256—257).

І все ж авторами, передусім за типологією Н. Фролової, виділено 53 типи тірських монет доримської доби, але за іншим, хоча теж дрібним, датуванням: початок другої чверті IV ст. до н. е., початок другої чверті IV — перша третина III ст. до н. е., початок другої половини IV ст. до н. е., початок другої чверті III ст. до н. е., друга половина III ст. до н. е., останні

десятиліття II — перша половина I ст. до н. е. (120—63 рр. до н. е.) (Туровський, Колесниченко 2014, с. 263—266). Загалом, за їх дослідженням початок карбування срібних і мідних монет у місті зараховано вже до 70-х рр. IV ст. до н. е. Ранній етап карбування закінчується приблизно у 60-х рр. III ст. до н. е. і майже співпадає з розгромом грецьких сільських поселень Дністровського лиману та округи Тіри. Пізніший етап монетного карбування починається тут через кілька десятиліть і характеризується випуском винятково мідної монети невеликих номіналів. Репертуар сюжетів монет дуже різноманітний. Найчастіше зображали Деметру, Афіну і Гермеса. Випуски дрібних мідних монет здійснювалися спорадично приблизно до 60-х рр. I ст. до н. е. (Туровський, Колесниченко 2014, с. 255—268). Отже, судячи з відзначених праць науковців, монетні типи і досліджені ними монети Тіри все ще не мають однозначного датування.

Водночас не викликає сумніву достовірність атрибуції багатьох божеств на тірських монетах доримської доби, хоча їх культу фахівцями не вивчалися. Певні зображення Деметри на монетах тільки принагідно відзначено і в працях про релігійні вірування населення Тіри цього часу (Карышковский, Клейман 1985, с. 61, 78; Самойлова 1988, с. 74—78; 2013, с. 479; Сон 1993, с. 108—109; Русяева 2005, с. 364). Дослідником пантеону Тіри М. Бондаренком так само, за даними А. Зографа, В. Анохіна і Н. Фролової, лише наведено численні монети з головою Деметри на аверсі і її атрибутами (кокос, вінок з колосків, стеблина маку, факел) на реверсі, в результаті чого зроблено такий же висновок про державний культ і його провідну роль у релігійному світогляді населення Тіри елліністичного часу (Бондаренко 2005, с. 10—11; 2007, с. 20).

Утім, після огляду вищезазначених публікацій тірських монет нашу увагу привернули два маловивчені в релігійному аспекті неординарні типи з неоднозначно ідентифікованими атрибутами Деметри. Внаслідок цього основна мета нашої статті полягає в докладнішій інтерпретації зображень атрибутів у зіставленні з образом і культом Деметри у взаємозв'язку з релігійною політикою Тірського поліса на певному етапі його історичного розвитку. В подальшому такий підхід уможливить значно ширше використання монетних зображень божеств, їх атрибутів та різнобічної символіки в релігійному аспекті.

Історія дослідження двох типів монет. Насамперед варто підкреслити, що серед зображень на лицьовому боці срібних і мідних монет Тіри доримської доби превалює образ Деметри. А. Зограф резонно пояснював це тією обставиною, що прилеглі до гирла Дністра і Дніпра степи вважаються дуже родючими. Богиня представлена на монетах у вінку з колос-

ків із покривалом або без нього, в три чверті, в профіль, анфас і з різними зачісками (Зограф 1957, с. 44, табл. I: 2—10; II: 4, 6; III: 1, 15). Голова майже однаково прикрашена нахиленими горизонтально колосками в обидва боки над лобом. Вінок також складається з хлібних стеблин. Такий вінок трапляється і як самостійний символ на зворотному боці деяких монет з головою Деметри (Зограф 1957, табл. II: 6; III: 15). Ця однорідність зображень, найвірогідніше, зумовлена їх загальною залежністю від одного, панівного в місті пластичного образу богині. На жаль, творів хоча б дрібної скульптури з відтворенням цього образу на території Тіри досі не знайдено.

Припущення про відображення на цих монетних типах монументальної культової статуї Деметри, яка стояла у місті, обґрунтовано тим, що кращі з цих монетних типів (наприклад, на першій серії драхм) скопійовані з іноміських монет. Також і прекрасна голова Деметри в профіль на мідній монеті за стилем і трактуванням покривала подібна до тетрадрахм Візантія кінця III ст. до н. е., бо зв'язок з карбуванням цього міста більш ніж вірогідний. Але у цьому випадку про формальне копіювання не можна говорити внаслідок зовсім іншого розміщення колосків на монетах з обох міст (Зограф 1957, с. 44—45, табл. III: 1).

Для кращого уявлення про виділені нами два типи мідних монет важливо також розглянути їхні інтерпретації дослідниками. Перший тип складає серію з 12 монет. Передусім А. Зограф відзначав, що на особливу увагу заслуговує плетена циліндрична киста з напівкруглою кришкою з гудзиком на зворотньому боці у зіставленні з головою Деметри на лицевій стороні монети другої половини IV — кінця III ст. до н. е. (Зограф 1957, с. 70, № 18; табл. II: 4) ¹.

Одна монета цього типу показана П. Карішковським тільки на рисунку без коментарів з датою 250—120 рр. до н. е. (Карішковський, Клейман 1985, с. 76, рис. 26: 3). За власною хронологічною схемою В. Анохін датував цей випуск монет з кистою у межах 260—250 рр. до н. е. (Анохін 1989, с. 94, № 447, табл. XXVI: 447; 2011, с. 12: 31). Однак, Н. Фролова зарахувала їх до другої половини III ст. до н. е. Так само як і А. Зограф, вона відзначила плетену циліндричну кисту з конічною кришкою, але без гудзика, навколо якої букви назви міста ТУ-РА; внизу, під кистою, монограма. До цього типу нею додано 11 екземплярів монет, з яких шість зберігаються в трьох музеях Росії, одна — в Британському, дві — в Одеському ар-

хеологічному музеї, дві втрачені або продані на аукціоні (Фролова 2006, с. 22—23, 26, № 26, табл. IV: 9—15). Одну таку ж саме монету, але без монограми, нею виокремлено в інший тип (Фролова 2006, с. 23, № 26a).

Автори вищезазначеної статті про хронологію монет незалежної Тіри припускали, що новий етап тірського карбування починається з зображень божеств анфас, які, напевне, складали серію у другій половині III ст. до н. е. Старший номінал мав тип: на аверсі — голова Деметри у вінку з колосків *en face*, на реверсі — плетена циліндрична киста з конічною кришкою, навколо якої букви ТУ/РА, внизу під кистою — монограма (Туровський, Колесниченко 2014, с. 263, № 25). Але під рисунком зазначено іншу дату — друга половина III—II ст. до н. е. (Туровський, Колесниченко 2014, с. 265, рис. 10: 1).

Отже, в наукових працях щодо дати цього типу (друга половина IV — кінець III ст. до н. е. (А. Зограф); 250—120 рр. до н. е. (П. Карішковський); 260—250 рр. до н. е. (В. Анохін); друга половина III ст. до н. е. (Н. Фролова); друга половина III—II ст. до н. е. (Є. Туровський, Є. Колесниченко) простежуються значні хронологічні розбіжності. Утім, переважну кількість дат зараховано у цілому до пізньоелліністичного часу, що дає можливість використовувати цей відносний хронологічний термін при розгляді вказаного типу монет.

Мідну монету другого типу А. Зограф датував пізнішим часом (II—середина I ст. до н. е.). На ній зображено голову Деметри у вінку з колосків і покривалі, повернуту обличчям вправо; між буквами ТУ-РА (по вертикалі одна під одною) — стеблина маку в дзвоноподібному калатосі на ніжці з двома ручками; у полі ліворуч і праворуч — по колосу, внизу риска. Натомість, П. Карішковський відзначав, слідом за А. Зографом (1957, с. 29—30, 124—125), що про коливання економіки Тіри в III—II ст. до н. е. свідчить і її монетна справа — тут карбували (і то у незначній кількості) лише дрібні номінали розмінної міді, які не виходили за межі міського ринку. На рисунку разом з іншими екземплярами вказаних монет 250—120 рр. до н. е. представлено монету цього типу (Карішковський, Клейман 1985, с. 75—76, рис. 26: 4), який конкретно ним не розглядався, як і попередній.

На відміну від нього В. Анохін, за послідовним розміщенням випусків Тіри кінця III ст. до н. е., до найранніших зарахував монети з головою Деметри у вінку з колосків і покривалі на аверсі та посудини (?) з дуже розширеним горлом з голівкою маку, обрамленому двома колосками, — на реверсі. До цих даних у каталозі автором додано дату приблизно 250—240 рр. до н. е., букви на реверсі Т-У-Р-А та посудину з розширеним горлом, але без запитального знаку (Анохін 1989, с. 94, № 450, табл. XXVI:

1. У публікаціях деякі автори відзначають термін киста (*cista* — латиною), а не киста (*κίστη* — давньогрецькою мовою), що в перекладі мають однакові значення: «плетені кошик, ящик, скринька, шкатулка». Оскільки в нашій статті розглянуті монети пізньоелліністичного часу, використано термін киста.

450). Так само без запитального знаку вказано посудину з голівкою маку і колосками ліворуч і праворуч, але з іншою датою — 250—230 рр. до н. е. в останньому каталозі (Анохин 2011, с. 12—13: 34).

Дещо інше тлумачення цього типу монети належить Н. Фроловій. Вона датувала її так само (250—120 рр. до н. е.), як і П. Каришковський. В каталозі нею стисло вказано: голова Деметри у вінку з колосків і покривалі, праворуч; між розташованими двома рядками буквами ΤΥ-ΡΑ — стеблина маку в дзвоноподібній посудині на ніжці з двома ручками; у полі праворуч і ліворуч — по колоску, внизу риска. Авторкою вперше зазначено, що цей тип відомий тільки в одному екземплярі, зберігається в Ермітажі і відзначений багатьма авторами, починаючи з А. Грімма (Фролова 2006, с. 36, № 34, табл. VI: 3, 3а).

У каталозі тірських монет доримської доби Є. Туровського і Є. Колесниченка монету з головою богині в покривалі і стеблиною маку в дзвоноподібній посудині датовано загалом з багатьма іншими екземплярами, у тому числі і з кистою, другою половиною III — II ст. до н. е. (Туровский, Колесниченко 2014, с. 265, № 29, рис. 10: 4). При зіставленні усіх дат і вказаного типу з єдиною монетою також помітні значні розбіжності: II — середина I ст. до н. е. (А. Зограф); 250—120 рр. до н. е. (П. Каришковський, Н. Фролова); 250—230 рр. до н. е. (В. Анохін); друга половина III — II ст. до н. е. (Є. Туровський, Є. Колесниченко). Все разом зумовлює так само, як і щодо першого типу, застосування відносного хронологічного терміну — пізньоелліністичний час загалом для обох типів.

Образ Деметри. Заслугує на увагу той факт, що серед усіх тірських типів монет Деметрі належить половина². Її атрибуція не може викликати сумнівів, бо саме ця богиня найбільшою мірою наділена притаманними їй незмінними символами захисниці зернового господарства і хліба: вінком з колосків пшениці чи ячменю або двома колосками над лобом.

Виділений нами для вивчення перший тип складає, як зазначено, серію з 12 мідних дрібних монет різного розміру (діаметр від 17—19 мм, одна 29 мм) і відповідно різної ваги (3,22—5,77 г) (Фролова 2006, с. 22—23). Тільки на них представлено голову Деметри анфас, яка у сукупності з вінком заповнює всю лицьову поверхню монети³. Оскільки її ще докладно не

2. Для порівняння, за каталогом Н. Фролової, можна вказати, що голови олімпійських божеств відображені за такою кількістю типів: 25 — Деметри, 4 — Аполлона, 4 — Афін, 3 — Кори, 2 — Діоніса, 1 — Гермеса.

3. На деяких типах срібних драхм середини IV — початку III ст. до н. е. голову Деметри зображали то майже анфас, то анфас (Фролова 2006, № 3, 5, 6, 9—11, 13, 16), однак вона не заповнювала всю поверхню з вінком як на мідній монеті.

Рис. 1. Голова Деметри анфас на аверсі монети Тіри першого типу. 19 мм, 5,37 г. CNG, LLC Triton XVI Sessions 1 & 2, lot 80. Режим доступу: <https://www.numisbids.com/sale/395/lot/80> (Дата звернення 07 February 2025)

Fig. 1. Frontal head of Demeter on the obverse of the first type of Tiras coin. 19 mm, 5.37 g. CNG, LLC Triton XVI Sessions 1 & 2, lot 80. Available at: <https://www.numisbids.com/sale/395/lot/80> (Accessed 07 February 2025)

розглянуто жодним з науковців, вважаємо за доцільне зробити опис монети, але за світлинами в каталогах (Фролова 2006, табл. IV: 9—15; V: 1, 1а, 2; Анохин 2011, с. 12: 31; Туровский, Колесниченко 2014, рис. 19: 1). На тих екземплярах, які більш чи менш добре збереглися, можна вирізнити певні риси обличчя повнощогої з важким підборіддям богині анфас, з великими очима, довгим прямим носом над маленьким ротом з ледь стуленими губами. Волосся з прямим проділом над трикутної форми лобом двома довгими завитими пасмами з боків майже повністю огортає все обличчя. Над опуклими завитками волосся обабіч проділу на лобі, скрученими у формі маленьких коримбів, однаково сумарно зображено два перев'язані посередині колоски. Від їх кінців вздовж пасем волосся розміщено вінок з умовно переданими колосками (рис. 1).

Щодо образу Деметри, який могли скопіювати тірські карбувальники, можна зробити два припущення. По-перше, на території Тіри у XIX ст. знайдено мармурову жіночу голову від колосальної статуї Деметри (Стемпковский 1826, с. 22—23; Карышковский, Клейман 1985, с. 62), яка була втрачена. Цілком вірогідно, що така статуя стояла у місті або у храмі Деметри, збудованому у період економічного розквіту аграрного господарства Тіри, що водночас зумовило піднесення її шанування у другій половині IV ст. до н. е. (Сон 1980, с. 128; Самойлова 1988, с. 77—78; Бондаренко 2005, с. 11; Русяева 2005, с. 364).

Однак, тільки за Септимією Севера у першому десятилітті III ст. н. е. на мідних монетах Юлії Домни зображено статую Деметри у вінку з колосків, з в'язкою колосків в одній руці і зі

Рис. 2. Голова Деметри в покривалі на аверсі монети Тіри другого типу. 11 мм, 3,31 г (за: Анохин 2011)

Fig. 2. Veiled head of Demeter on the obverse of the second type of Tiras coin. 11 mm, 3.31 g (after: Анохин 2011)

скіпетром — в іншій; так само вона відображена і на монетах Каракалли (Зограф 1957, с. 53, № 95, 105). На думку А. Зографа, фігура Деметри на монетах не потребує пояснень, тому що культ цієї богині ще за доби автономії процвітав у Тірі.

Проте інші науковці коментували ці монети дещо інакше. Так, В. Анохін вважав, що перша Деметра зображена у покривалі, але обидві однаково — з колосом у правій руці і жезлом у лівій (Анохин 1989, с. 120, № 530, 538, табл. XXX: 530, 538; 2011, с. 24: 110). Н. Фролова ще лаконічніше охарактеризувала першу з них: Деметра стоїть вліво, у правій руці — колос, у лівій — жезл. Однак, більше сказано про іншу: «Деметра, увінчана колоссям, стоїть на лінії обрізу, вліво. Лівою рукою спирається на скіпетр, у правій — в'язка колосків» (Фролова 2006, с. 89, 95, № 25, 36, табл. XXIX: 17, XXXIV: 4)⁴. Отже, за останнім описом зрозуміло, що на римських монетах Тіри представлено дві різні статуї.

Більше того, помітні й інші елементи, які вказують на різні фігури богині. Так, на одній монеті Деметра зображена у довгому хітоні з напуском у профіль ліворуч, голова у покривалі, як вірно відзначив В. Анохін. Піднятий догори один колос вона тримає у правій руці, а лівою начебто тримається за кінцівку жезла. Ліва нога трохи зігнута у коліні і відставлена назад (Фролова 2006, табл. XIX: 17). На іншій богиню показано анфас у довгому хітоні з напуском і двома колосками над лобом, можливо, з характерними для неї завитками волосся (коримбами) у зачісці. Лівою, опущеною вниз рукою вона тримає в'язку колосків, а правою, піднятою догори — спирається на високий жезл, встановлений біля ступні її ноги (Фролова 2006, табл. XXXIV: 4).

Тільки гіпотетично можна вважати, що статуї Деметри двох типів були встановлені в її храмі в різні періоди елліністичного часу і зберігалися як святині всупереч тому, що за римської доби її культ вже не був таким популярним, як в незалежній Тірі. Її статуарні образи могли копіювати карбувальники на монетах при їх відтворенні в різні періоди незалежної Тіри.

Водночас можливе й інше припущення. За прикладом Ольвії Понтійської з різноманітними образами Деметри на золотих, срібних і

мідних монетах почала своє карбування монет сусідня Тіра з головою цієї богині так само в різних ракурсах, але найперше з двома колосками на маківці (пор. Анохин 1989; Фролова 2006; Туровский, Колесниченко 2014). Хоча жоден з науковців не відзначав подібність цього типу Деметри *en face* з її образом на великих мідних литих драхмах («ассах») з Ольвії Понтійської другої половини IV ст. до н. е., ми вбачаємо в них схожість у рисах повновидого обличчя, завитих пасмах волосся обабіч нього, характерному трактуванню двох схематичних колосків на маківці голови та заповненню всього поля монети (пор. Анохин 1989, с. 31—33, 106, № 70—79, табл. V—IX; Фролова 2006, табл. IV, V). У такому випадку не виключено, що тірський карбувальник бачив ці унікальні високохудожні монети, які могли його надихнути на створення образу богині на мідній монеті значно меншого розміру. Адже ольвійські драхми довго зберігались як в Ольвії, так, вірогідно, і в сусідній Тірі, особливо як вотивні дарунки в святилищах цієї богині та у її шанувальників, а також і в майстернях карбувальників монет.

На ще меншій мідній монеті (діаметр 11 мм, вага 3,31 г) другого типу, відомому лише в одному екземплярі, Деметра зображена у вінку з колосків і в покривалі у профіль праворуч (див. Фролова 2006, с. 36, табл. VI: 3, 3а; Туровский, Колесниченко 2014, рис. 10: 4). У збільшеному вигляді чіткіше вирізняються майже всі риси також характерного для Богині-Матері суворого обличчя без прикрас з прямим носом, стуленими губами і важким підборіддям. Покривало огортає голову, над лобом з прямим проділом волосся — два традиційні колоски (рис. 2). У Тірі на кількох типах монет ранішого часу, зокрема трьох срібних і однієї з міді, Деметру зображено в різних ракурсах: то у покривалі без вінка, то у вінку або тільки з двома колосками над лобом (Фролова 2006, № 2, 4, 8, 28). Цілком можливо, що зразком для зображення на монетах голови Деметри у покривалі була її храмова статуя у такому ж ракурсі (Фролова 2006, табл. XIX: 17). Звичайно, що без належного вивчення оригіналів монет можна висловлювати лише припущення після ознайомлення і зіставлення з різнобачними поглядами науковців.

До питання інтерпретації атрибутів. Окрім образу Деметри на тірській монеті першого типу особливий інтерес становить зображення на реверсі. Вище було сказано, що всі дослідники монет ідентифікували його однозначно як плетену циліндричну кисту з конічною кришкою, навколо якої букви ТУ-РА, як назви міста, внизу під нею — монограма (рис. 3). Напіввідкрита циста з виповзаючою з неї змією подібної форми зображена біля фігури Деметри на монетах Нікополя і Сердіки (з літ. Зограф 1951, с. 113, табл. XXVIII: 9; 1957, с. 46, № 18; табл. II: 4). У каталозі більше сказано про вказаний тип: мідні монети другої половини IV — кінця

4. Тут і далі по тексту цитати з російської наведено у перекладі А. Русаєвої.

III ст. до н. е.; на аверсі Деметра представлено анфас, волосся на голові у вінку з колосків спадає з обох боків; на реверсі — між буквами ΤΥ-ΡΑ плетена циліндрична циста з конічною кришкою з гудзиком зверху; внизу монограма (Зограф 1957, с. 70, № 18; табл. II: 4).

Натомість, інтерпретація атрибуту Деметри на єдиній монеті другого типу досить різнобічна. Спочатку А. Зограф зазначав, що на реверсі розміщена стеблина маку в дзвоноподібному калатосі на ніжці з двома ручками, а ліворуч і праворуч від нього — по колосу з рисою внизу. Крім того, він зауважив, що після її правильного опису ще А. Гріммом, пізніше ціла низка авторів аж до Е. Міннза цей тип знову невірно визначила, хоча як мак і колоски, так і калатос — постійні атрибути Деметри, які поодинокі або разом є символами її культу, особливо на монетах імператорської доби. Пучок колосків у поєднанні з такими ж маковими стеблами в значенні атрибуту Деметри знерідка трапляється на монетах різних міст Греції і Малої Азії, досить часто в Александрії, що, правда, вже за імператорської доби (Зограф 1951, с. 112, табл. XXVIII: 13).

Однак, на відміну від нього В. Анохін вбачав тут посудину (?) з дуже розширеним горлом тільки з голівкою маку, в обрамленні з двох колосків. Вірогідно, автор сумнівався щодо такої ідентифікації зображення. Своєю чергою Н. Фролова так само як і А. Зограф вважала, що між буквами була стеблина маку, але не в калатосі, а в дзвоноподібній посудині на ніжці з двома ручками, праворуч і ліворуч — по колоску і риска внизу. Так само вони зазначені в каталозі Є. Туровського і Є. Колесниченка. Отже, жоден з науковців не підтримав ідентифікацію А. Зографа цієї посудини з калатосом, хоча й не визначив її назву конкретніше.

Такі різнобічні погляди дослідників на головний атрибут Деметри зумовлюють детальніший розгляд цього зображення. На реверсі монети, найвірогідніше, представлено плетений кошик циліндричної форми на низькому піддоні, який стоїть на довгій перекладині. У верхній частині — ледь відхилений край, закритий конусоподібною кришкою з роздвоєною «шишечкою» у центрі, яка дійсно за формою дещо нагадує макову голівку, але не стеблину маку. На кришці показано допоміжні тонкі бокові ручки. Після зіставлення її з кистою на монетах першого типу можна припускати, що тут також не дуже ретельно зображена більша за розміром киста трохи іншої форми з складнішим рельєфним плетивом. Крім того, науковці помилково трактували розміщення букв тільки між стеблом маку. Втім ΤΥ — початкові букви від назви міста поставлено зверху на кінцях бокових ручок на кришці, а ΡΑ — дві останні букви внизу на перекладині. З обох її кінців піднімається вгору по одному колоску вздовж країв монети (рис. 4).

Рис. 3. Зображення кисти на реверсі монети Тіри першого типу. 19 мм, 5,37 г. CNG, LLC Triton XVI Sessions 1 & 2, lot 80. Режим доступу: <https://www.numisbids.com/sale/395/lot/80> (Дата звернення 07 February 2025)

Fig. 3. Depiction of the *cista* on the reverse of the first type of Tiras coin. 19 mm, 5.37 g. CNG, LLC Triton XVI Sessions 1 & 2, lot 80. Available at: <https://www.numisbids.com/sale/395/lot/80> (Accessed 07 February 2025)

Рис. 4. Зображення кисти на реверсі монети Тіри другого типу. 11 мм, 3,31 г (за: Анохін 2011)

Fig. 4. Depiction of the *cista* on the reverse of the second type of Tiras coin. 11 mm, 3.31 g (after: Анохін 2011)

Отже, серед північнопричорноморських полісів тільки в Тірі створено тип монети, на якій образ Деметри поєднано з кистою як її атрибутом. Саме він може вказувати на проведення тут елевсінських містерій, що набули поширення в багатьох регіонах античного світу в елліністичний час. Адже у проведенні містерій Деметри значне місце посідали кистофори (*κιστοφόροι*) — носії священної кисти з таємним ритуальним начинням. Переважно плетений кошик круглої форми різних розмірів з назвою «*cista mystica*» використовувався для перенесення і зберігання утаємничених сакральних речей і приладдя при проведенні елевсінських містерій, а також дорогих дарунків Деметрі в її святилища (з літ. Керень 2000, с. 95—102). Судячи з такого мало поширеного зображення, тірські монетні майстри, крім колосків, знали й інші атрибути богині, можливо, копіювали привізні пам'ятки і видозмінювали ті чи інші з них. Разом з тим вони не були простими копіювачами монет, а самостійно створювали еллінські міфологічні образи, їх атрибути і символи.

Поєднання подібної плетеної кисти на тірських монетах з образом Деметри у вінку з колосків пшениці може свідчити про існування елевсінських таїнств і використання під час

них священної посудини такого ж типу і призначення. Після збору врожаю в Елевсіні проводили великі містерії на пошану Деметри, а пізніше малі — на честь її доньки Кори-Персефони. Місти — посвячені в таїнства і учасники містерій тримали в секреті всі священнодійства, внаслідок чого основні їх елементи науковцями досі точно не з'ясовано (з літ. Nilsson 1976; Burkert 1987; Simon 1998; Кереньи 2000; Palinkas 2008).

Важливо, що в Елевсіні обабіч головного входу замість колон стояли мармурові каріатиди — великі жіночі фігури кистофор з містичними кистами на головах. Науковці вважають, що вони уособлювали жриць, які входили через парадні ворота для участі в головній церемонії елевсінського культу Деметри, і несли в них священні предмети на голові. Окрім того, ці кисти були прикрашені притаманними для Елевсіна зображеннями предметів, які не були таємними, зокрема, посудиною для ячмінного напою, розетками, круглими хлібцями, паростками і колоссям пшениці, в'язанками гілок мирту і численними насінними коробочками маку, викладеними на листях (з літ. Кереньи 2000, с. 92—99, 23А—С; Palinkas 2008, р. 165—167, 175—181, fig. 131).

В літературі нагромаджено велику кількість інтерпретацій щодо теоретичного осмислення основних елементів елевсінських містерій і відображення в них гімну Гомера про викрадення Кори (Ном. Нумн. V; Simon 1999, S. 85—97, 283—285; Кереньи 2000, с. 57—73, 123—273; Русяева 2005, с. 316—328). Цілком можливо, що найзаможніші громадяни і політичні діячі Тірського поліса, як і з багатьох еллінських міст, також були учасниками елевсінських таїнств. Унаслідок їх поширення в елліністичний час і запровадження в святилищах Деметри в периферійних полісах подібні календарні свята могли проводити і в храмі богині в Тірі, що знайшло відображення на монетах з кистою — одним з її головних елевсінських символів. Особливе значення у цьому контексті набувають і монети з головою Деметри в покривалі, яке ототожнюється з образом сумної богині після викрадення її дочки Кори богом підземного царства Аїдом і настанням неврожаю, насланих розгніваною богинею-матір'ю. На підставі цих монет можна припускати, що тірські шанувальники Деметри і їх карбувальники знали присвячений їй гімн, що став одним з головних елементів елевсінських містерій.

Разом з цим заслуговує на увагу і третій термін, похідний від слова «киста», а саме — монета-кистофор. У першій половині II — I ст. до н. е. малоазійські міста під впливом Пергама випускали за досить зниженою родоською системою золоті, срібні і здебільшого мідні так звані монети-кистофори з зображенням кисти зі змією чи зміями (Зограф 1951, с. 45; Robinson 1954, р. 122—123; Климов 2010, с. 129, 135,

204—206, рис. 28, 30; Langenegger 2023). «Система кистофорів — це останній епізод грецького міського срібного карбування, пов'язаний з входженням Малої Азії в сферу римського впливу, що призвело в подальшому до повного підкорення Риму, — вважав А. Зограф. — Кистофори (cistophori у римських авторів) отримали свою назву від незмінного розміщення на лицьовому боці тетрадрахм оточеного вінком з плюща типу напіввідкритої циліндричної кисти, з якої виповзає змія. На зворотному боці також незмінно розміщується зображення сплетеного з лозин горита з двома зміями з боків... Імена міст, які випускали монети, у формі початкових складових або монограм розміщувались у полі зображень так само, як і магістратські монограми і символи. Кистофори — це однотипні випуски різних міст Місії, Іонії, Лідії і Фригії, які складали, очевидно, економічне об'єднання; найбільш поживавлено карбували кистофори Пергам і Ефес» (Зограф 1951, с. 45, табл. XXI: 4, 5).

У II ст. до н. е. завдяки винятково вдалому співвідношенню грошових одиниць ці монети з різних металів використовувались і на грецькому, і на східному, і навіть римському ринках. Карбувались кистофори в основному залежними від династії пергамських царів містами (Пергам, Ефес, Сарди, Фіатіра, Апамея, Тралли), а також і вільними полісами (Мілет, Смирна), де виконували перш за все роль загальнодержавної монети, що було необхідно за умов спільного господарського піднесення та інтенсивних торговельних відносин (Климов 2010, с. 206). Торговельні зв'язки Тіри з Пергамським царством спеціально не вивчались, але відзначались довозені з Пергама посудини з лаковим покриттям, «мегарські чаші» і теракоти III—II ст. до н. е. (Самойлова 2002, с. 283—286; 2013, с. 472). Отже місто не залишалось повністю відірваним від загального торговельного процесу і в роки економічної кризи.

Звісно, найбільша відмінність від тірських мідних монет полягала у тому, що пергамські монети з кистою та іншими символами відображали культ Діоніса. Цей бог з епіклезом Категемон як родоначальник династії пергамських царів набув найбільшого значення у II ст. до н. е. разом з випуском монет з його атрибутами — кистою, змією, плющем, які у своїй сукупності вказують на проведення під їх егідою діонісійських свят і містерій (Robinson 1954, р. 122—123). До речі, майже синхронно з першими випусками цих монет у Пергамському царстві в Тірі вперше було випущено два типи мідних монет з головою Діоніса і його атрибутами — тирсом і виноградним гроном (Фролова 2006, с. 36, № 33, 35).

Шанування Діоніса як прародителя обожненої пергамської династії засвідчено в багатьох полісах царства: Пергамі, Філадельфії в Лідії, в Теосі, Фіатірі та інших (з літ. Климов 2010,

с. 314—315). Цілком можливо, що поширення монет-кистофорів у багатьох містах могло досягти і Тіри. У цілому співпадають і хронологічні межі певних випусків малоазійських та тірських монет. Однак, питання щодо впливу на тірських карбувальників, котрі представили зображення кисти на мідних монетах як атрибут Деметри, малоазійських монет-кистофорів і чи можна їх такими називати, потребує, на нашу думку, докладнішого вивчення дослідниками з використанням значно більшої кількості джерел, що, звісно, вже виходить за межі нашої теми.

Важливо відзначити, що зіставлення деяких пергамських кист другої половини II ст. до н. е. з вищеописаними тірськими показує подібність у їх зображенні у центрі монети як за циліндричною формою, так і за простим та більш ускладненим плетивом кисти з розміщенням обабіч неї букв назви міста (пор. Климів 2010, рис. 28, 30; Туровский, Колесниченко 2014, рис. 10: 1, 4). Крім того, термін *cista mystika* інтерпретується також у поєднанні елевсінського культу Деметри з Діонісом і з різноманітними зображеннями (плетена киста в руках богині, поставлена поруч з нею або Деметра сидить на великій кисті зі змією) (Керень 2000, с. 55, 78, 85, 86, 96). На одному з малоазійських мармурових вітварів пізньоелліністичного часу збереглися рельєфні зображення кількох символів Деметри: факелів, кист і стеблин маку, на іншому — тільки порожня киста, з якої виповзає змія, що нагадує *cista mystica* на монетах типу *cistophoros*, пов'язаних з Діонісом — богом виноградарства, вина і пияцтва. Насправді, містерії Деметри і містерії Діоніса були тісно пов'язані (Anabolu 1985, р. 268; Керень 2000, с. 165—185; Русяєва 2005, с. 320—337, 390—410). Як і всі елліни, тірити, згідно з такою значною кількістю зображень Деметри, а також (хоч і менше) Кори з рогом достатку та Діоніса з гроном винограду на монетах до римського часу, явно добре знали не тільки про міфологічний і релігійний взаємозв'язок між ними, а й про спільне шанування в багатьох регіонах елліністичного світу як божественної містичної тріади.

Висновки. Отже, у Тірському полісі протягом 350—63 рр. до н. е., згідно з датуванням більшості науковців, карбували спочатку срібні монети, а пізніше з настанням економічної кризи дрібні номінали мідних монет переважно з зображенням Деметри у вінку з колосків, з двома колосками над лобом чи в покривалі, що, безумовно, разом з іншими джерелами свідчить про надзвичайну популярність культу цієї богині на державному рівні. Значні хронологічні розбіжності у публікаціях науковців зумовили за відносним датуванням більшості з них застосувати відносний термін — пізньоелліністичний час для двох розглянутих типів монет. Натомість у наукових дослідженнях мо-

нет Тіри з зображенням голови Деметри і її атрибутів відсутні будь-які тлумачення щодо їх релігійного взаємозв'язку і впливу популярного культу покровительки аграрного господарства на монетне карбування у цьому полісі. У пізньоелліністичний час в історії Тіри відбулися докорінні зміни майже у всіх сферах життя, як і у всіх містах Причорномор'я. Орієнтовно у середині III ст. до н. е. в греко-скіфо-фракійському світі почали сильніше проявлятися кризові ситуації в зростанні економіки, погіршенні взаємовідносин еллінів з оточуючими місцевими племенами (з літ. Карышковский, Клейман 1985, с. 66—74; пор. Самойлова 2013, с. 472—473). Натомість Деметра користувалась не меншою популярністю, хоча, можливо, у більш елевсінському містеріальному значенні з вірою у покращення життя на землі і безсмертя для посвячених в її таїнства після смерті. У цьому контексті особливого значення набувають зображення кисти на дрібних мідних монетах як символу елевсінських священнодійств, які, можливо, проводили і в тірському святилищі Деметри. Крім того, варто згадати зображення голови Кори-Персефони в діадемі на тірських монетах пізньоелліністичного часу (Зограф 1957, с. 75; Фролова 2006, с. 38). Символіка цих монет — ріг достатку Плутоса і факел — також є відображенням культу елевсінських богинь (Русяєва 2005, с. 364). Разом з усіма атрибутами Деметри вони засвідчують безперервний розвиток зернового господарства у полісі і проведення осінніх свят на пошану обох богинь після збору врожаю і в кризові періоди, а також знання певних елементів елевсінських містерій.

Водночас нашу увагу привернули синхронні зображення плетеної кисти на численних монетах у містах Пергамського царства та в інших малоазійських полісах у II—I ст. до н. е., які мали назву монети-кистофори. Однак, їх відмінність від тірських монет полягала у тому, що пергамські монети з кистою та іншими символами відображали культ Діоніса. Цей бог як родоначальник династії пергамських царів набув найбільшого значення у II ст. до н. е. разом з випуском монет з його атрибутами — кистою, змією, плющем, які у своїй сукупності вказують на проведення під їхньою егідою діонісійських свят і містерій та їх поширення в багатьох малоазійських містах. Сучасні археологічні дослідження Тіри не дають відповідних джерел для з'ясування того, чи знали про ці монети тірські торговельники і карбувальники монет з кистою — атрибутом елевсінської Деметри, культ якої був тісно пов'язаний з містеріальним характером бога вина і виноградарства, що, однак, не заважає подальшому різнобічному їхньому вивченню.

Подяки. Висловлюємо щирі вдячність М. Русяєвій і Л. Мироненко за всебічну допомогу в оформленні для публікації цієї статті.

ЛІТЕРАТУРА

Анохин, В. А. 1989. *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Анохин, В. А. 2011. *Античные монеты Северного Причерноморья. Каталог*. Киев: Стилос.

Бондаренко, М. Е. 2005. *Пантеон античной Тирь*. Москва: МАКС Пресс.

Бондаренко, М. Е. 2007. *Государственные пантеоны древнегреческих полисов Северного Причерноморья*. Москва: МАКС Пресс.

Булатович, С. А. 2013. Денежное обращение в междуречье Нижнего Дуная — Нижнего Днестра в античное время. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: ОАМ, СМІЛ, с. 727-756.

Зограф, А. Н. 1951. Античные монеты. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 16, с. 3-262.

Зограф, А. Н. 1957. *Монеты Тирь*. Москва: АН СССР.

Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. 1985. *Древний город Тира*. Киев: Наукова думка.

Керени, К. 2000. *Элевсин: Архетипический образ матери и дочери*. Москва: Рефл-бук.

Климов, О. Ю. 2010. *Пергамское царство. Проблемы политической истории и государственного устройства*. Санкт-Петербург: Нестор-История.

Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху*. Киев: Стилос.

Самойлова, Т. Л. 1988. *Тира в VI—I вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Самойлова, Т. Л. 2002. Импортная керамика эллинистического времени из Тирь и основные направления торговли с центрами Средиземноморья. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V век н. э.). Материалы III Международной конференции. Тирасполь, 5—8 ноября 2002 г.* Тирасполь: Археология, с. 282-287.

Самойлова, Т. Л. 2013. Тира. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: ОАМ, СМІЛ, с. 450-493.

Сон, Н. А. 1980. Греческие культы Тирь первых веков н. э. В: Анохин, В. А. (ред.). *Исследования по античной археологии Северного Причерноморья*. Киев: ИА НАН Украины, с. 125-140.

Сон, Н. А. 1993. *Тира римского времени*. Киев: Наукова думка.

Стемпковский, И. А. 1826. *Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Евксинского между Тирасом и Борисфеном*. Санкт-Петербург: Смирдин.

Туровский, Е. Я., Колесниченко, Е. А. 2014. Хронология монет независимой (автономной) Тирь. *Stratum plus*, 3, с. 255-268.

Фролова, Н. А. 2006. *Каталог монет античной Тирь*. Москва: Российская политическая энциклопедия.

Anadolu, M. U. 1986. Two altars dedicated to Demeter: the goddess of fertility. In: Bonanno, A. (ed.). *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean: papers presented at the First. International Conference on Archaeology of the Ancient Mediterranean, the University of Malta, 2—5 September 1985*. Amsterdam: B. R. Grüner, p. 267-271.

Burkert, W. 1987. *Ancient Mystery Cults*. Cambridge: Harvard University.

Langenegger, W. 2023. Gewichtsentwicklung der Cistophoren vom Attalidenreich bis Septimius Severus. *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 73, S. 73-100.

Nilsson, M. P. 1976. *Geschichte der griechischen Religion*. München: C. H. Beck.

Palinkas, J. L. 2008. *Eleusinian Gateways: Entrances to the Sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis and the City Eleusinion in Athens*. PhD dissertation. Department of Art History, Emory University.

Robinson, E. S. 1954. Cistophori in the name of king Eumenes. *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, 14 (44), p. 1-8.

Simon, E. 1999. *Die Götter der Griechen*. München: Hirmer.

REFERENCES

Anokhin, V. A. 1989. *Monety antichnykh gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.

Anokhin, V. A. 2011. *Antichnye monety Severnogo Prichernomoria*. Katalog. Kyiv: Stilos.

Bondarenko, M. E. 2005. *Panteon antichnoi Tiry*. Moscow: MAKS Press.

Bondarenko, M. E. 2007. *Gosudarstvennye panteony drevnegrecheskikh polisov Severnogo Prichernomoria*. Moscow: MAKS Press.

Bulatovich, S. A. 2013. Denezhnoe obrashchenie v mezhdurechye Nizhnego Dunaia — Nizhnego Dnestra v antichnoe vremia. In: Bruiako, I. V., Samoilova, T. L. (eds.). *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: OAM, SMIL, p. 727-756.

Zograf, A. N. 1951. Antichnye monety. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 16, p. 3-262.

Zograf, A. N. 1957. *Monety Tiry*. Moscow: AN SSSR.

Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. 1985. *Drevnii gorod Tira*. Kyiv: Naukova dumka.

Kereni, K. 2000. *Eleusin: Arkhetipicheskii obraz materi i docheri*. Moscow: Refl-buk.

Klimov, O. Iu. 2010. *Perгамское tsarstvo. Problemy politicheskoi istorii i gosudarstvennogo ustroistva*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.

Rusiaeva, A. S. 2005. *Religiia pontiiskikh ellinov v antichnuiu epokhu*. Kyiv: «Stilos».

Samoilova, T. L. 1988. *Tira v VI—I vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Samoilova, T. L. 2002. Importnaia keramika ellinisticheskogo vremeni iz Tiry i osnovnye napravleniia trgovli s tsentrami Sredizemnomoria. In: Iarovoi, E. V. (ed.). *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. — V vek n. e.). Materialy III Mezhdunarodnoi konferentsii. Tiraspol, 5—8 noiabria 2002 g.* Tiraspol: Arkheologiya, p. 282-287.

Samoilova, T. L. 2013. Tira. In: Bruiako, I. V., Samoilova, T. L. (eds.). *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: OAM, SMIL, p. 450-493.

Son, N. A. 1980. Grecheskie kultury Tiry pervykh vekov n. e. In: Anokhin, V. A. (ed.). *Issledovaniia po antichnoi arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 125-140.

Son, N. A. 1993. *Tira rimskogo vremeni*. Kyiv: Naukova dumka.

Stempkovskii, I. A. 1826. *Issledovaniia o mestopolozenii drevnikh grecheskikh poselenii na beregakh Ponta Evksinskogo mezhdur Tirasom i Borisfenom*. Sankt-Peterburg: Smirdin.

Turovskii, E. Ia., Kolesnichenko, E. A. 2014. Khronologiya monet nezavisimoi (avtonomnoi) Tiry. *Stratum plus*, 3, p. 255-268.

Frolova, N. A. 2006. *Katalog monet antichnoi Tiry*. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia.

Anadolu, M. U. 1986. Two altars dedicated to Demeter: the goddess of fertility. In: Bonanno, A. (ed.). *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean: papers presented at the First. International Conference on Archaeology of the*

Ancient Mediterranean, the University of Malta, 2—5 September 1985. Amsterdam: B. R. Grüner, p. 267-271.

Burkert, W. 1987. *Ancient Mystery Cults*. Cambridge: Harvard University.

Langenegger, W. 2023. Gewichtsentwicklung der Cistophoren vom Attalidenreich bis Septimius Severus. *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 73, S. 73-100.

Nilsson, M. P. 1976. *Geschichte der griechischen Religion*. München: C. H. Beck.

Palinkas, J. L. 2008. *Eleusinian Gateways: Entrances to the Sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis and the City Eleusinion in Athens*. PhD dissertation. Department of Art History, Emory University.

Robinson, E. S. 1954. Cistophori in the name of king Eumenes. *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, 14 (44), p. 1-8.

Simon, E. 1999. *Die Götter der Griechen*. München: Hirmer.

A. Rusiaieva, N. Son

TWO TYPES OF TYRAS COINS FROM THE LATE HELLENISTIC PERIOD (religious aspect)

The history of the study of Tyras pre-Roman coins which began more than 170 years ago is briefly observed in the paper. Among them two types have been identified dated by well-known researchers quite ambiguously. Based on the relative chronology accepted by most scholars the authors attribute the types of coin under consideration to the Late Hellenistic period. The first type features a front-facing head of Demeter wearing a wreath of wheat ears on the obverse, and a woven *cista* — a sacred attribute of the goddess — on the reverse. The second type depicts a veiled profile head of Demeter on the obverse. According to our interpretation, the reverse does not show a *kalathos* or a vessel with a poppy stem but rather a densely woven *cista* of a different shape and larger size.

The authors also characterize the image of Demeter and analyze her cultic attributes: the woven *cista*, the wheat-ear wreath and ears, and the veil — linking these symbols in the development of agriculture. A new approach to interpreting the *cista* — a unique attribute of the goddess for the ancient cities of the Northern Pontic region — alongside related deities and symbols, allows us to associate it with the Eleusinian Mysteries, which were likely conducted in the temple of Tyras as well. As for the prototype of Demeter's image, it is suggested that it may be either a copy of a monumental temple statue in Tyras or inspired by key elements of large bronze drachms from Olbia Pontica. Attention is also given to contemporary *cistophory*-coins of the Pergam Kingdom and various Asia Minor cities, which display the *cistae* entwined with snakes and ivy — attributes of Dionysus. However, whether these coins, widely circulated throughout many regions of the Hellenistic world during the 2nd century BC, influenced the minting of the Tyras coin types in question, remains a subject for further numismatic research based on a broader range of sources.

Keywords: Tyras, coins, types, Demeter, *cista*, Eleusinian mysteries, Dionysus, Pergamene *cistophory*-coins.

Одержано 15.04.2025

РУСЯЄВА Анна, доктор історичних наук, професор, незалежний дослідник, Київ, Україна.

Anna RUSIAIEVA, Dr. habil., Professor, Undependent Researcher, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-6688-1897,

e-mail: anna.rusiaeva@gmail.com.

СОН Наталія, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Natalia SON, PhD, Institute of Archaeology the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-4563-4969,

e-mail: sonniananu@gmail.com.